

СТАТУС ЛЮДИНИ В ІСНУЮЧІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

Іван БУЯН

Copyright © 2007

Суспільство, його складові, окремі індивіди цивілізованих країн досягли такого рівня розвитку, коли гуманітарні науки, громадські організації і навіть представники влади порушують і розв'язують проблему радикальних змін у статусі людини. Поки що головним чином мовиться про статус людини в суспільстві. В підписаній представниками урядів багатьох країн світу Соціальної Хартії, Конституціях цивілізованих держав стверджується, що людина є найвищою соціальною цінністю. Стаття 3 Конституції України проголошує: “людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”. Але треба відверто сказати і визнати, що ці важливі і своєчасні положення міжнародних угод, Конституцій окремих держав залишаються голими деклараціями, доки не відбудуться позитивні зміни у статусі людини в економічній системі окремих країн та міжнародної економічної спільноти. Адже саме у просторі цих сфер знаходяться матеріальні, економічні, себто фундаментальні, основи усіх суспільних чинників та факторів, що визначають саме соціальний статус людини як громадянина.

Основними учасниками економічної системи є підприємці, наймані працівники, представники влади, отож ті, хто приймає рішення, і ті, хто повинні їх виконувати. Відтак зосередимо свою аналітичну увагу на з'ясуванні питань теми *статусу найманого працівника*.

Становище працівника в економічній системі – важливіша проблема суспільства, життя і діяльності кожної працездатної людини. Статус найманого працівника – це проблема його місця, положення в загальній ієрархії праці та виробничого процесу і, відповідно, матеріального становища, приналежності до того чи

іншого прошарку в соціальній структурі фірми, закладу, суспільства. Статус людини в економічному довіллі є визначальним у формуванні якості життя працівника та членів його сім'ї.

Тема статусу людини, на превеликий жаль, як окрема теоретична проблема у світовій економічній науці практично не досліджувалась. Якщо про ці питання в тих чи інших наукових працях і згадувалося, то це здійснювалось на поверховому рівні. Фундаментальні основи статусу людини в економічній системі залишилися не з'ясованими. Замість всеосяжної комплексної теорії, соціально виваженої комплексної концепції маємо на сьогодні фрагментарні, загального характеру, в багатьох випадках антигуманні положення з важливої соціально-економічної проблеми. Навіть найбільш відомі економісти, як правило, лише попутно, мимохідь висловлювали окремі положення, що характеризують статус людини, зачіпають тему її становища. Основна увага приділялась діяльності та інтересам великих груп людей, а то й усього працездатного населення, до питань статусу окремої людини в економічній системі аналітики не доходили. То ж з давнини залишається без відповіді запитання: “Що саме визначає статус людини в економічній системі? Яким він був в минулому і яким має стати у цивілізованих суспільствах?” Проблема статусу людини в економічній системі має велике практико-гуманітарне та економічне значення. Вона, напевне, повинна стати окремим важливим напрямом дослідження таких гуманітарних наук, як економічна теорія, соціологія, економічна соціологія, економічна психологія.

Сучасна економічна думка, звичайно, вже не розглядає працівника як майно чи засіб виробництва, але вона і не пішла далі уяв про

нього як економічного ресурсу, робочої сили чи людського капіталу. Протягом століть видатні фундатори економічної науки дозволяли собі зводити в теоріях заробітну плату працівників до рівня, що забезпечував би лишень прожитковий мінімум. Але ж він, як відомо, достатній тільки для фізіологічного виживання та біологічного відтворення.

Ставлення до людей праці, й особливо фізичної (а саме ця верства учасників господарювання довгий час становила абсолютну більшість), було і залишається далеко не шанобливим. Соціальне і матеріальне становище працівників завжди було не дуже привабливим. Тяжка фізична праця із застосуванням примітивних знарядь праці, низька кваліфікація, нерідко жажливі, шкідливі для організму, а то й загрозові для життя, зовнішні умови праці в сукупності з довгезелезним робочим днем та низькою заробітною платою – багатолітня реальність усіх країн світу в минулому і досить багатьох країн сучасності.

Для того щоб з'ясувати питання статусу людини в сучасній економічній системі бажано, навіть вкрай нагально, звернутись у далеке минуле і простежити, якими “стежками” та “шляхами” людина йшла до сучасності. Це – по-перше. По-друге, треба проаналізувати позиції науковців – філософів, соціологів, економістів, психологів з окремих питань статусу людини в економічній системі.

У періоди, коли ще не існувало ні суспільства, ні економіки як такої, проблеми центрувалися на процесах праці, взаємодії людини та природи у формі діяльності задля забезпечення її виживання. Існував безпосередній, природний, натуральний взаємозв'язок між людиною і природою. Праця як форма взаємодії людини і природи і сама природа були основними і неподільними джерелами предметів виживання. Економічні відносини зводилися до рівності й у сфері зобов'язань у збиральництві та полюванні, виконанні домашньої роботи, й у процесах колективного споживання того, що вдалося зібрати чи здобути внаслідок полювання.

Потім створюються, а значить і з'являються, знаряддя праці, предмети праці, формуються великі площі землі сільськогосподарського призначення, розвивається тваринництво, з'являються і розвиваються ремісництво, торгівля, кредитно-банківська система, а пізніше – промисловість, транспортна система,

мережа зв'язку. Виникають та розвиваються і вдосконалюються всі форми взаємин між людьми, у тому числі й економічні взаємостосунки. Якісно змінюється людина і як суб'єкт праці, і як суб'єкт суспільних відносин взагалі та економічних взаємин зокрема.

Людина – суб'єкт усіх сфер суспільного життя: політики, права, моралі, релігії, культури, спорту, економіки, дозвілля тощо. Окультуреним довіллям, де людина має змогу застосувати свої професійно-кваліфікаційні здібності, фізичні та духовні риси і забезпечити відповідну досягненням у праці якість свого життя, є сфера економіки. Отож очевидно, що економіка – явище природного та людського походження. Природа є постачальником сировини, паливно-енергетичних складових, творцем дивовижних природних сил, біологічних, фізіологічних, хімічних, фізичних процесів тощо. Але у створенні та розвитку економіки природі відведена пасивна роль об'єктивних передумов, джерела матеріального субстрату.

Економіка – замовник стану здоров'я, фізичної сили, освітнього рівня, професійно-кваліфікаційних здібностей, моральних властивостей людини. Для людини економіка була, є і завжди буде основною, визначальною ділянкою суспільної структури щодо можливого забезпечення свого матеріального становища, морального стану, суспільного статусу. Людина знаходиться практично, в абсолютній, повній, всебічній залежності від економіки. Економіка – це сфера, у якій: 1) створюються матеріальні блага для задоволення потреб людей у засобах виробництва та предметах споживання; 2) виробляються і надаються усі види послуг; 3) знаходиться основна маса робочих місць; саме тут кожна працездатна людина має змогу запропонувати свої здібності до праці і реалізувати себе у трудовій діяльності; 4) створюються, розподіляються, привласнюються і використовуються усі види доходу; 5) забезпечується можливість кожному, хто своєю діяльністю створив частку національного багатства й отримав дохід, перетворити останній у потрібні товари та послуги; 6) значна частина створеного в економіці у цій же сфері використовується та споживається.

Економіка – основна ділянка застосування результатів наукових досліджень, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, а тому надважливий об'єкт політичної, правової, управлінської діяльності державних установ, посадових осіб.

Вагомий “теоретичний внесок” у систему аргументів на захист і справдовування існуючих систем, що визначали статус працівника в економічному довіллі, здійснила в різні часи досить значна частина всесвітньо відомих, видатних, геніальних і талановитих мислителів, філософів, соціологів, економістів.

У законах Вавилонського царя Хамурапі (1792–1750 рр. до н.е.) раби прирівнювалися до майна рабовласника. А давньогрецький мислитель Платон (427–347 рр. до н.е.) не відносив рабів до громадян. Громадянами він вважав філософів (правителів), землеробів, ремісників, дрібних торговців. Причини нерівності він вбачав у поділі праці. Воднораз Платон один із перших висловив кілька важливих, і сьогодні актуальних, думок щодо окремої людини. Він вважав, що: а) здібності людини мають природне походження і кожна людина отримує їх від народження; б) кожна людина повинна вирішити головне завдання свого життя – знайти саме свою, відповідну своїм здібностям, сферу діяльності; в) різноманітними є потреби кожної людини; г) для того щоб їх задовольнити, праця багатьох людей розмежується на окремі її види, тобто спеціалізується.

Аристотель (384 – 322 рр. до н.е.) пояснював поділ суспільства на рабів та рабовласників природними відмінностями між людьми. Одні люди народжуються для фізичної, інші – для розумової праці. Одночасно в суспільстві існує поділ праці на фізичну та розумову. Вільна людина чи раб визначається тим, яку працю – розумову чи фізичну – вона виконує. Раби – це живе майно, що створює блага і тим самим приносить користь.

Мислитель Давнього Риму Марк Теренцій Варрон (116–27 рр. до н.е.) для з’ясування тієї ж проблеми виходив не з позиції поділу суспільства чи поділу праці, а з позиції класифікації знарядь праці. Як відомо, Варрон поділив їх на німі (речі), ті, що розмовляють (раби), і ті, що мукають (воли).

Отже, виходячи з вищеназваних підходів, статус людини в суспільстві й відтак в економічній системі у цей період історії людства не лише рабовласниками, але й такими всесвітньо відомими, шанованими нами мислителями, філософами, державними діячами, як Ксенофонт, Платон, Аристотель, Варрон, Катон Старший та іншими, визначався критеріями, згідно з якими раба прирівнювали до майна або до таких знарядь праці як плуг, віл тощо.

Для того щоб розпочався рух до позитивних змін у теорії і практиці визначення статусу людини в економічній системі, треба було щоб у суспільстві змінилося ставлення до праці людини взагалі і до фізичної праці зокрема. А це, своєю чергою, стає можливим на тій стадії розвитку економіки і суспільства, коли праця “виборює” собі статус субстрату і субстанції споживчої вартості чи корисності, вартості чи цінності, з одного боку, і стає основою, що визначає рівень заробітної плати, – з іншого. Реальним підґрунтям цього стають процеси поділу праці, становлення і розвитку товарного обміну. Зокрема, помітні зрушення у цій сфері спостерігаються уже на початку становлення феодальної системи господарювання.

Ідеолог феодального устрою арабських країн Ібн-Хальдун (1332–1406 рр.) з цього приводу писав, що у продуктах втілена “праця, яка проявляється як вартість”, що золото і срібло “служує втіленням вартості всього того, що людина створила своєю працею”. Представники кантоністів Західної Європи доводили, що справедливою є ціна, рівна витратам праці. Російський публіцист XVI століття Єрмолай Еразм вважав, що головне джерело багатства – це праця селян.

Найменшу спадщину тема статусу людини в економічному довіллі отримала від концепції меркантилізму. Адже меркантилізм у ролі основного об’єкта дослідження обрав не сферу виробництва, а сферу торгівлі. Остання і грошовий обіг проголошуються основними джерелами багатства, а об’єктами багатства визначаються не споживчі вартості, послуги, а золото, гроші.

Фізіократи (від гр. *physis* – природа, *kratos* – влада, а вкупі – “влада природи”) – друга після меркантилізму економічна хвиля класичної політичної економії. На відміну від меркантилізму, фізіократи вбачають джерела доходу і, відповідно, багатства не у сфері торгівлі, а у галузі виробництва. Але особливість поглядів школи фізіократів полягає ще і в тому, що згідно з їх теорією “чистий продукт”, а отже, і багатство, по-перше, створюється виключно в землеробстві і, по-друге, не працею як єдиним творцем вартості, а працею, якій земля, природа “дарує” те, що потім стає “чистим продуктом”, доходом, багатством. Отже, маємо підстави стверджувати, що фізіократи, хоч і “в дуже обмеженому обсязі”, але віддають належне праці у створенні доходу і багатства. У всіх інших галузях господарю-

вання (переробній промисловості, будівництві, торгівлі тощо) людська праця нічого не створює, є безплідною. Та частка “чистого продукту”, яка створюється працею селян, є матеріальною основою заробітної плати, що зведена до мінімуму засобів існування. Отож аналізована концепція зводить роль людини до функції привласнення працею дарів природи у формі різних об'єктів багатства.

Представники класичної політичної економії не ставили за мету і не намагалися з'ясувати питання статусу найманого працівника. Але, досліджуючи категорії поділу праці, процесу праці, робочої сили, вартості, ціни, заробітної плати, безробіття тощо, вони так чи інакше, тією чи іншою мірою формували теоретичний та методологічний фундамент для визначення цього статусу.

Вільям Петті практично став засновником трудової теорії вартості. Загальновідомою є формула В. Петті: “Праця є батьком багатства, Земля – його мати”. Досліджуючи такі економічні явища, як товар, вартість, ціна, заробітна плата тощо, він доходив до висновку, що в їх основі знаходиться праця. І, зокрема, джерелом вартості є праця, котра витрачається на виробництво золота і срібла. У зв'язку з тим, що В. Петті підносить працю у ранг основи товару, вартості, ціни і багатства, а джерелом праці проголошує людину, то тим самим він звеличує неперехідну значущість людини в економіці. Петті вважав, як і всі наступні представники класичної політекономії, що товаром є не робоча сила, а праця. Заробітна плата являє собою природну ціну праці, вища межа якої визначається на рівні фізичного мінімуму засобів існування робітників. Потребу обмеження рівня заробітної плати фізичним мінімумом засобів існування робітників Петті обґрунтовував дуже просто: якщо працівникам будуть платити вдвічі більше визначеного мінімуму, то вони стануть працювати вдвічі менше.

Найбільшою мірою до проблеми взаємозалежності та взаємодії людини й економіки наблизився А. Сміт. У пошуках відповіді на питання про природу і джерела багатства, суть поділу праці та обміну, спонукальні мотиви людини до економічної діяльності А. Сміт приходив до думки про важливість увести у систему економічних категорій свого дослідження особливе (категоріальне) поняття – “*економічної людини*”. Далі суспільство А. Сміт розглядає як сукупність „економічних людей”, котрі постійно здійснюють обмін життєвими

благами і тому являють собою “міновий союз”. “Економічній людині” властиві такі основні риси: 1) схильність, прагнення і потреба задовольняти свої потреби і реалізовувати свої інтереси; 2) здатність та прагнення отримати максимальний результат при мінімальних витратах і звідси – схильність до раціональної поведінки, альтернативного використання обмежених природних та виробничих ресурсів; 3) природна схильність до обміну, що спричинює поділ праці; 4) наявність особистого егоїзму, котрий, зокрема, формує конкуренцію як надважливий елемент ринкового механізму; 5) постійне прагнення до змагання, досягнення кращих, порівняно з іншими працівниками, результатів у будь-якій сфері життя і діяльності.

А. Сміт віддавав належне значущості праці у формуванні багатства, вартості товару, доходу. Він підкреслював, що: а) багатство народу створюється працею; б) „праця є єдиним загальним, так само і єдиним точним мірилом вартості, або єдиною мірою, за допомогою якої ми можемо порівнювати між собою вартості різних товарів у всі часи та у різних місцях”; в) “продуктом праці” є дохід працівника, котрий приймає економічну форму заробітної плати, ціни праці; г) величина заробітної плати у ринковій системі визначається, з одного боку, кількістю витраченої працівником живої праці, а з іншого – вартістю засобів існування робітника та членів його сім'ї.

Якщо В. Петті у ролі джерел багатства називав Працю та Землю, то А. Сміт наділив лише працю єдиним джерелом багатства, мірою і мірилом усіх вартостей. “Економічна ж людина”, по-перше, своєю працею створює продукт, що називається доходом і приймає форму заробітної плати. Розмір останньої визначається двома чинниками – кількістю праці і вартістю робочої сили. Саме остання стає межею цього розміру. І, по-друге, “економічна людина” своєю схильністю до обміну породжує поділ праці та, у зв'язку з цим, стає членом “мінового союзу” як неодмінного результату поділу праці. Об'єктивними передумовами набуття людиною статусу “економічної людини” є визначені А.Смітом вищезазначені властивості людини.

Томас Мальтус обрав досить дивний і, наперед скажемо, неприйнятний метод визначення базового рівня заробітної плати. Основним об'єктом його дослідження була проблема залежності між зростанням продуктів харчування і населенням країн. Мальтус при-

ходить до висновку, що обсяг продовольства зростає в арифметичній прогресії, а кількість населення – в геометричній. Причиною швидкого зростання населення є біологічна здатність та природний інстинкт людей, як рослин і тварин до розмноження. Невідповідність між обсягом предметів споживання і кількістю населення призводить до злиднів, бідності, “жалюгідної і гіркої долі усього людства”. Тому в суспільстві треба забезпечити рівновагу між предметами харчування і кількістю людей. У недосконалих суспільствах рівновага досягається через хвороби, голод і війни, а у ринковій системі – шляхом стримування народжуваності через механізм регулювання заробітної плати. Зростання останньої спричинює прискорення народжуваності, а отже, і породжує злидні. Подолати такий перебіг подій можна лише таким радикальним способом: визначати рівень заробітної плати мінімальною вартістю засобів існування робітників.

Давід Рікардо, на відміну від своїх попередників, вважав, що єдиним джерелом вартості є праця. Щоб з’ясувати суть та призначення заробітної плати він вирішив поєднати теорію ринкової ціни праці і теорію народонаселення. А це, зі свого боку, визначило потребу застосувати нові категорії: “природну ціну праці” та “ринкову ціну праці”. Перша означає вже неодноразово названу суму життєвих засобів, потрібних для існування робітника і членів його сім’ї, а друга – коливання “природної ціни праці” під впливом змін (здебільшого у напрямку зростання) робітників. У принципі Рікардо, як і більшість з його попередників – класиків, обстоював те, що в основу заробітної плати повинен бути покладений фізичний прожитковий мінімум.

Період первинного нагромадження капіталу, становлення і розвитку капіталізму, безумовно, мав згубні короткострокові соціальні наслідки: банкрутство та обезземлення мільйонів селянських господарств, низький рівень заробітної плати та чотирнадцятишестнадцятигодинний робочий день найманих робітників, соціальна незахищеність працівників, різке розмежування багатих та бідних. Звичайно, економічна наука повинна була давати відповідь не лише на питання про суть нової економічної системи, її явищ і процесів, досліджувати категорії капіталу, вартості, ціни, факторів виробництва і факторних доходів, продукування, розподілу, обміну, споживання, економічного зростання і рівно-

ваги тощо, а й одночасно з’ясувати соціальні наслідки становлення та розвитку капіталізму, характер змін у матеріальному, політичному, правовому становищі працівників.

У цій ситуації не могли не з’явитися наукові дослідження, котрі вказували на соціально-економічні протиріччя капіталістичного ладу, на важливість соціальних реформ, позитивних змін у становищі найманих працівників, дрібних домогосподарств, верств середнього класу. Природно з’явилися теорії утопічного соціалізму, прибічників дрібного і середнього підприємництва, а також марксизму як концепції знищення капіталізму. Всі вони вказували на наявність експлуатації найманих працівників капіталістами та поширення у зв’язку з цим жебрацького становища населення.

Прудон, зокрема, розмежовував приватну власність, наявність у того чи іншого суб’єкта багатства, залежно від його походження, відповідного джерела. Він позитивно ставився до приватної власності, володіння багатством як результатом власної праці. Багатство, приватну власність, джерелом яких були прибуток, рента, процент, премії, привілеї, монополне становище фірми, хабарі тощо, Прудон вважав результатом крадіжки, щоденного грабунку.

Сисмонді доводив, що предметом політичної економії є вивчення матеріального становища людини, визначення напрямків та способу забезпечення “щастя роду людського”, матеріального добробуту людей. Єдиним джерелом багатства, вартості, будь-якого доходу він вважав працю найманих робітників. Сисмонді погоджувався з тим, що рента – це дарунок природи, а прибуток – результат відрахування з продукту праці робітника. Однак стверджував і те, що рента виникає не із землі, а прибуток – не із капіталу, тому що багатство створюється тільки працею. Звідси висновок: прибуток капіталістів і рента землевласників є формами грабунку робітників. Справжній творець багатства – праця, але капіталістичний лад визначає такі умови і принципи, за яких відбувається процес непомірного збагачення землевласників та капіталістів і водночас поширюється напівжебрацьке існування, зубожіння працівників.

Маркс творив не політичну економію, як вважають марксисты, а концепцію знищення капіталізму. В ролі основних, досить загальних і абстрактних, теоретичних аргументів цієї нагальної потреби він, зокрема, вважав: наявність об’єктивних антагоністичних суперечнос-

тей між продуктивними силами та виробничими відносинами, між суспільним характером виробництва і приватною формою привласнення його результатів, що визначає експлуаторську суть капіталізму. З'ясовуючи суть вартості, Маркс розмежував працю на конкретну та абстрактну. Перша створює в товарі споживчу вартість, а друга – вартість, яка являє собою суспільно-вагому кількість абстрактної праці у сфері матеріального виробництва. Основними складовими самої вартості є витрати постійного капіталу, потрібна і додаткова праця. Остання – це неоплачена праця, яка створює додаткову вартість і привласнюється капіталістом. Відбувається також процес нагромадження капіталу, зростання його органічного тотального впливу на все суспільне життя. Все це призводить до безробіття, абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату.

Маржиналізм уніс радикальні зміни в економічну теорію. Якщо класики на питання суті вартості, ціни, заробітної плати, економічного зростання, рівноваги тощо шукали відповідь у сфері виробництва, праці, факторних витрат підприємств, то маржиналізм – у сфері ринкової поведінки господарюючого суб'єкта. Маржиналісти, з одного боку, начебто “наблизилися” до людини, визначивши основним принципом дослідження суб'єктивно-психологічний підхід до економічних явищ і вважаючи головним завданням економічної науки – пошук шляхів максимального задоволення потреб при мінімумі докладених зусиль. Вільям Девонс навіть економічну рівновагу розглядав як баланс насолоди і страждань людей. З іншого боку, маржиналізм практично “вилучив” працівників із тієї сфери економіки, у якій саме вони і формують основи свого економічного статусу. Безпосередньо у ринковій сфері всі покупці “рівні”. Відмінності між ними знаходяться лише у сфері рівня платоспроможності. Проте підґрунтя цих відмінностей виникає у секторі виробництва товарів і послуг. На ринку причини, як і вся природа, цієї диференціації не проглядаються. Про неї тут ніхто не цікавиться.

Один із фундаторів неокласичної теорії, видатний англійський учений-економіст Альфред Маршал у “Принципах економічної науки”, яку Дж. Кейнс назвав “новою політичною економією про соціальне вдосконалення”, стверджує, що “економічна наука займається дослідженням нормальної життєдіяльності людського суспільства; вона вивчає сферу індивідуальних і суспільних дій, яка

найчастішим чином пов'язана зі створенням матеріальних основ добробуту; що вона, з одного боку, є дослідженням багатства, а з іншого – утворює частину дослідження людини. Економічна наука займається вивченням того, як люди існують, розвиваються, а також того, про що вони думають у повсякденному житті. Предметом її пізнання є ті спонукальні мотиви, які найчастіше і найстабільніше впливають на поведінку людини в господарській сфері її суспільного існування. Отож, це сфера, де поведінка людини обдумана, де вона найчастіше зіставляє вигоди і невигоди будь-якої конкретної дії, перш ніж до неї приступити”. А. Маршал визнавав землю, працю і капітал як основні фактори виробництва і водночас висловлював думку, що фактично існує тільки два первинних фактори виробництва – природа і праця, а капітал є похідним від цих двох базових факторів. У зв'язку з тим, що природа – це безкоштовно надані родючі землі, корисні копалини, водні та лісові ресурси, сили природи, будівельні матеріали тощо, то у створенні багатства центральне місце належить людині. Коли ж справа дійшла до проблем праці та заробітної плати, то концепція А. Маршала з цього приводу була зведена до питань раціонального суб'єкта, витрат і вигоди (доходності), суб'єктивної оцінки тягаря праці, грошової компенсації негативних емоцій робітника.

А. Маршал підкреслював, що економісти так багато зусиль і часу витратили на дослідження суті вартості та ціни, тому що вартість продукту одночасно є: а) основою пропорції, в якій один продукт обмінюється на інший; б) джерелом, що визначає походження доходу кожного із факторів виробництва. Згідно з концепцією цього відомого економіста рівень винагороди виконує наступні функції: 1) покликаний покрити зношення сил робітника, втомлюваність, інші тяготи праці; 2) забезпечує задоволення перш за все невідкладних потреб; 3) породжує зростання пропозиції більш ефектної праці за умов зростання винагороди; 4) сприяє молодим людям у розв'язанні проблем створення сім'ї, придбання житла, народження та виховання дітей, якщо зростає заробітна плата разом із відсутністю загроз втратити роботу; 5) підвищує загальний тонус людського життя; 6) забезпечує вплив на фізичну і розумову енергію сучасного і наступного поколінь; 7) визначається тим, що об'єктивно існує рівень споживання, потрібний

для кожного виду праці і при зниженні якого не може бути ефективно виконана сама робота; 8) впливає на рівень попиту на працю і на рівень її пропозиції; при цьому “заробітна плата регулюється не ціною попиту на працю і не ціною пропозиції праці, а всією сукупністю причин, що визначають попит і пропозицію”.

А. Маршал не ставить своєю метою дослідити проблему статусу людини в економічній системі. Але окремі фрагменти цієї проблеми він природно з'ясовує тоді, коли ним досліджуються відносини між капіталом і працею, особливості взаємозв'язку між людиною та працею. К. Маркс, як відомо, справедливо стверджував, що засоби виробництва – це купа мертвих тіл, доки до них не доторкнеться рука людини. А. Маршал з цього приводу пише, що взаємна залежність між капіталом і працею дуже тісна: “капітал без праці мертвий; робітник без допомоги свого власного чи будь-якого іншого, капіталу проживе недовго”. Коли праця енергійна, капітал пожинає свої багаті плоди і швидко зростає; дякуючи капіталу і знанням рядовий робітник західного світу харчується, одягається і навіть забезпечений житлом краще, ніж принци в минулі часи.

Значну увагу А. Маршал приділяв питанню *людського капіталу*. З цього приводу він висловив низку важливих положень:

1. Найбільш цінний капітал – це той, котрий вміщений у людську істоту.

2. При визначенні витрат виробництва продуктивної праці за одиницю виміру треба приймати сім'ю.

3. Витрати виробництва мужчини з високою продуктивністю праці звичайно є важливим компонентом внеску в людський капітал.

4. Самою дорогоцінною часткою цього внеску є результат впливу жінки-матері, коли вона зберігає інстинкт ніжності, не обтяжена важкістю нежіночної праці і ростить своїх дітей фізично і розумово здоровими, справедливими і доброзичливими, добрими і хоробрими.

5. “Людський фактор виробництва не купується і не продається, як машини та інші речові фактори виробництва. Робітник продає свою працю, але сам він залишається власником самого себе”.

А. Маршалл, по-перше, вважає капітал, утілений у процес формування людських здібностей до праці, „найціннішим” у загальній структурі капіталу; по-друге, виділяє особливі, найважливіші значущості у формуванні людського капіталу – сім'ю, мужчину, жінку-

матір; і, по-третє, підкреслює ту думку, що відмінність купівлі-продажу праці і речових факторів виробництва є якісною. Примітно, що в окремих випадках А. Маршал впритул наближався до проблеми статусу людини. Зокрема, оригінальним є визначення праці як *економічної роботи*. Економічність людини він убачав у тому, що вона діє в ролі фактору виробництва.

А. Маршалл своїм новим теоретичним положенням, що економічна наука, поряд з дослідженням багатства, сутнісно є дослідженням людини, докорінно змінив уявлення про засадничий зміст економічної теорії, її предмет. Концептуальна орієнтація на товар, вартість, ціни, багатство, елементи ринкових механізмів, з'ясування проблем пропорції обміну, поряд з високим ступенем абстракції від людини, її властивостей, бажань, критеріїв поведінки – це показники односторонності, а відтак і певного обмеження пояснювальних можливостей зазначеної економічної теорії. Треба визнати, що дослідження людини в економічній науці не відбулося. Звичайно, в окремих темах зверталась увага на такі властивості особистості, як потреби, фізичні та духовні здібності до праці, раціоналізм, егоїзм, економічні мотиви тощо. Але практично в усіх випадках ці поняття відігравали другорядне значення. Питання власне економічної поведінки людини також розглядаються, проте головним мовиться про поведінку на ринку споживача.

Увага до проблеми місця і ролі людини в економіці, її взаємозв'язку, взаємозалежності та взаємодії з економікою істотно зросла із виникненням нової течії соціально-економічної думки – *інституціоналізму*. Основою економічних процесів вони вважають не такі абстрактні економічні явища, як власність, вартість, цінність, капітал, працю та землю як фактори виробництва, прибуток, процент тощо, а такі соціально-психологічні явища, як психологія, біологія людини, традиції, звичаї, правила, норми і т.ін.

Представники соціологічних підходів до економічних процесів та явищ з'ясовують причини узгодженості і неузгодженості діяльності мільйонів людей, методи координації їхніх зусиль, питання взаємозв'язку економіки і суспільства, селекції соціальних інститутів, соціальні механізми протікання економічних процесів. Серед фундаментальних категорій вони виділяють економічну свідомість, економічне мислення, економічну культуру, еконо-

мічний інтерес, економічну поведінку. Інституціоналісти ці підходи розглядають як альтернативу суто економічному погляду на розвиток економіки.

М. Вебер виділяє три інститути, які відіграють основну роль в економіці, – політику, етику і релігію. Визначальними категоріями у цій системі є “влада”, “статус”, “авторитет”, “престиж”, “бюрократизм”, “адміністрація”, “статутні групи”. Економічні дії – це цивілізований (мирний) спосіб контролю над ресурсами з боку суб’єкта, котрий здійснює його свідомо задля отримання вигоди. Вигода – основний елемент економічної дії, хоча важливими є також чинники значущості продуктів, процесів, об’єктів, засобів, перешкод на шляху діяльності людей. Другий елемент – планування, калькуляція, автокефальність (автономність) дії, свобода вибору, раціональність економічної поведінки. Капіталізм – це концентрований вираз раціональності. Через існуючі стимулювальні і примусові норми, правила, принципи, умови та бюрократичні інститути ринкова система сприяє тому, що приймаються раціональні рішення кожним індивідом, забезпечується наступність економічних учинків.

Т. Веблен сферою своїх досліджень обрав поведінку не окремих індивідів, а соціальних груп. Для нього інститут – це образ думок, котрий визначає межі і характер поведінки людей. Будь-яка зріла особа у своїй життєдіяльності керується інстинктами, схильностями і звичками. Соціальні інститути, образ думок, економічне мислення і поведінка характеризують сукупний результат їх адаптації до існуючої реальності. Так відбувається процес “природного відбору”, індивідуальної і групової адаптації.

В. Паретто розумною поведінкою людини, у тому числі й економічної, називає раціональну, логічну, коли суб’єкт продумає свої дії і поставлену мету, а спонукальною причиною поведінки є умовивід, якому вона підкоряється. Отож економічна поведінка – наслідок логічного взаємозв’язку мети і вчинків. Самі вчинки ним поділяються на логічні і нелогічні, неусвідомлені, інстинктивні. Як не парадоксально, проте В. Паретто рушійну силу самоздійснення особи вбачає в нелогічних учинках, в основі яких лежать первинні природні інстинкти, бажання, інтереси людей.

Соціолог і психолог І. Е. Мейер як представник індустріальної соціології і теорії людсь-

ких відносин виділяє такі базові положення: 1) людина – це соціальна істота, яка входить до структури групової поведінки; 2) бюрократичні, силові форми, принципи підлеглості несумісні з природою людини, її свободою; 3) підприємці більшою мірою повинні орієнтуватися на людей, аніж на продукцію.

Представники структурно-функціонального аналізу, зокрема американський соціолог Т. Парсонс, стверджують, що: а) функцією окремого соціального феномена є його внесок у суспільне життя; б) усі соціальні форми здійснюють позитивні функції; в) існують функції, без яких суспільство припинило б своє існування.

Неоінституціоналізм все більше схиляється до проблем соціальної гармонії, теорій суспільного достатку, суспільства найвищого рівня добробуту та споживання, індустріального та постіндустріального типів суспільства. В останньому випадку говориться про новітні технології та проблеми виробництва, акумуляції, зберігання, переробку та використання наукових знань, про важливість інвестицій у розвиток людини.

Середина ХХ століття стала початком глибоких досліджень представниками різних економічних шкіл проблем людського капіталу. Якщо, наприклад, А. Маршалл висловив з цього приводу найбільш загальні положення, то лауреати Нобелівської премії, американські економісти Т.-В. Шульц (1902 – 1998) та Г.-С. Беккер (нар. 1930 р.) розробили теоретичні основи та практичні поради застосування і підвищення ефективності використання людського капіталу. В ранг капіталу були віднесені не лише такі речові фактори виробництва як приміщення, засоби виробництва, гроші, цінні папери тощо, а й людські здібності. В теорії була здійснена “капіталізація”, людських здібностей. Якщо раніше економічні ресурси розмежовувалися на капітал (засоби виробництва), робочу силу та землю, то тепер виділяється два види капіталу: а) фізичний (засоби виробництва) та б) людський (набуті знання, вміння, навички, досвід, фізичні здібності).

Основні положення концепцій людського капіталу можна звести до таких тез.

1. Людські здібності до праці є капіталом, тому що вони – джерело майбутніх доходів, заробітків, задоволень.

2. Людський капітал – це невід’ємна складова людини.

3. Людський ресурс подібний до природного

та речового капіталу (ресурсу). Ця подібність визначається такими основними обставинами: а) щоб набути вагомості капіталу людина повинна пройти певну “шліфовку”; б) об’єктивно відбувається процес зростання витрат на формування робочої сили; в) саме праця перетворюється на людський капітал.

4. Використання людського капіталу регулюється і контролюється безпосередньо його власником.

5. Формування людського капіталу здійснюється за рахунок інвестицій, зокрема, за допомогою витрат на освіту, професійно-кваліфікаційну підготовку, охорону здоров’я, набуття людиною фізичної сили, гнучкості, а також шляхом психологічної орієнтації на процес праці, на потребу отримання доходу, забезпечення себе і своєї сім’ї якісним життям.

6. Виділені етапи, розроблені і впроваджуються у життєдіяльність механізми та показники ефективності формування і використання людського капіталу. Стверджується, що на першому етапі створення людського капіталу основними інвесторами є батьки та учні. Керуються вони принципами раціональності: зіставляють витрати на освіту та майбутню економічну вигоду від неї; порівнюють межову норму віддачі від альтернативних інвестицій з граничною нормою віддачі від інвестицій в освіту дитини. На етапі, коли людина стає працездатною, порівнюються “втрачені заробітки” під час формування людського капіталу і можливості отримання вигоди в майбутньому. На цих та інших засадах розраховується рентабельність інвестицій у конкретну людину.

7. Норма віддачі від інвестицій в освіту та професійно-кваліфікаційну підготовку є регулятором вибору сфери навчання і, відповідно, розподілу інвестиційних ресурсів між цими сферами.

8. Розмежовуються соціальні та загальні інвестиції в людину. Перші являють собою витрати фірм на підготовку прийнятого на роботу працівника. Відтак фірма отримує і дохід від ефекту соціальної підготовки. Другі становлять знання і навички, отримані поза фірмою. Вони приносять ефект на яку б роботу людина не влаштувалась (загальний рівень освіченості, знання іноземної мови, оволодіння вмінням працювати на персональному комп’ю-

тері тощо). Ефект від загальних інвестицій привласнюється працівником.

9. Г.С. Беккер на основі фактичних кількісних показників США визначив економічну ефективність інвестицій у людський капітал. З’ясувалося, що рентабельність приватних освітніх закладів як форма підприємництва на 10–15% вища рентабельності інших видів бізнесу.

10. Теорія людського капіталу та потреба впровадження її положень у практику спричинили виникнення нових, причому соціально-економічного характеру, понять, показників, індексів тощо (рівень розвитку трудових ресурсів, якість життя населення, індекс соціального розвитку, індекс інтелектуального потенціалу суспільства, обсяг людського капіталу на душу населення, рівень витрат сім’ї, фірм, держави на людину).

11. Отже, людському капіталу належить вирішальна роль у здійсненні і розвитку виробництва речей і послуг.¹

Існують вагомні підстави для дискусії з приводу деяких важливих теоретичних положень авторів концепції людського капіталу.

По-перше, представники цієї концепції займають односторонню позицію у поглядах на подібність та відмінність капіталу, природних ресурсів і людського капіталу. Цікаво було б дізнатись, у чому конкретно полягає їх подібність? Чи не у здатності приносити дохід? Так. Чи у тому що людина, перш ніж долучитися до процесу праці, проходить певну „обробку”? З цим теж можна погодитися. Чи у тому, що зростають витрати на формування робочої сили? Але ж витрати на виробництво одиниці окремих елементів капіталу (наприклад, засобів виробництва) мають тенденцію до зниження. Взагалі з намірами застосування поняття подібності трьох видів економічних ресурсів треба бути дуже обережним. Адже тут легко “скотитися” до позиції вже згаданого мислителя Давнього Риму Варрона, котрий відніс рабів до категорії розмовляючих знарядь праці. Напевне мова може йти лише про ті основи подібності, що дають змогу застосувати на практиці вже вищезазначені нами однорідні економічні важелі, форми, чинники. Звичайно для того, щоб “капіталізувати” людський ресурс існуючої економічної системи авторам концепції людського

¹ Див. Довбенко М.В. Сучасна економічна теорія. Економічна нобелелогія. – К., 2005. – С. 184.

капіталу треба було сказати, що основні економічні ресурси (капітал, земля і людський ресурс) подібні між собою. Адже тільки подібність існуючих ресурсів може бути основою застосування у практичній діяльності єдиних економічних інституціональних форм: а) інвестицій у людський капітал, б) досягнення рентабельності витрат на формування людського капіталу, в) дотримання межових норм віддачі від витрат у освіту, г) забезпечення альтернативності витрат у людський чи фізичний капітал, д) підрахування обсягу людського капіталу на душу населення, е) обґрунтування ефективності інвестицій у людський капітал тощо. Але ж кожному з цих ресурсів притаманні також відмінні, особливі властивості. Тому, використавши як основу концепції поняття подібності економічних ресурсів, не можна повністю “забути” і тим самим проігнорувати питання відмінності, особливостей кожного виду із номенклатури економічних ресурсів.

По-друге, стверджується, що людський капітал – невід’ємна складова людини. Однак такою складовою наділена й робоча сила. І, крім цього, не з’ясовується питання про те, економічною формою чого є заробітна плата – робочої сили, праці чи людського капіталу?

По-третє, не вирішеним залишається питання співвідношення понять людського ресурсу, робочої сили, праці та людського капіталу. Створюється враження, що без будь-яких пояснень одні, раніше загально визнані, поняття (процес формування робочої сили, робоча сила, праця) підміняються іншими (інвестиції у людський капітал, людський капітал, використання людського капіталу).

По-четверте, автори концепції людського капіталу стверджують, що використання останнього регулюється і контролюється безпосередньо його власником. Це далеко не так, адже процес праці у кінцевому підсумку здійснює сам працівник. А ось щодо поняття використання людського капіталу стосовно того, хто саме здійснює процес регулювання та контролю за цим процесом, то ці проблеми бажано було б не декларувати, а повно висвітлити.

Здійснивши екскурс у глибоку давнину і пройшовши шлях до сучасної думки з проблем статусу людини в економічній системі, отримуємо реальну можливість зробити наступні значущі висновки:

1. Людина як творець економіки є суб’єктом застосування природних ресурсів, засобів

виробництва, виробником предметів та послуг, тобто творцем складових багатства суспільства, що здатні задовольняти потреби населення. Проте протягом усієї історії становлення та розвитку економічної системи вона знаходилась і нині знаходиться у пониженому становищі. Традиційно більш високу соціальну оцінку суспільство надає розумовій праці, ніж фізичній, механізованій та автоматизованій, аніж ручній. Ставлення до засобів виробництва, як правило, більш уважне, ніж до працівників. Незважаючи на наявність формальної рівності між працеємцем і працедавцем все ж зберігається економічна залежність першого від другого. За певних умов окремі працівники, а то і їх десятки тисяч, можуть бути позбавлені роботи при відсутності з їхнього боку будь-якої провини. Рівень заробітної плати в багатьох країнах не досягає навіть встановленого, нерідко дуже низького, рівня прожиткового мінімуму.

2. Найжорстокішого і всебічного пониження, економічної і соціальної дискредитації зазнавали і зазнають люди фізичної праці. Як уже зазначалося, належність до верств простої, важкої, у переважній більшості випадків забруднених, загазованих умовах праці визначає низький статус цих працівників у суспільстві. Це люди, котрі переважно недостатньо освічені, не набули певної кваліфікації, але фізично сильні та витривалі. У цій категорії працівників велика питома вага безробітних. Кожного з таких працівників легко замінити на будь-кого іншого.

Причину того, що та чи інша людина не набула свого часу освіти, поважну професію та високу кваліфікацію доречно шукати не у самих людях, їх поведінці в дитячому віці, чи під час навчання. Навпаки – це наслідок і водночас показник того, що економіка країни знаходиться на такому рівні розвитку, коли в сукупності робочих місць значна їх частка об’єктивно визначає потребу у простій, важкій, нерідко шкідливій для здоров’я, праці, котра загалом може бути небезпечною для життя людини.

В сучасному світі, коли країни поділяються на високорозвинені, середнього рівня розвитку та ті, котрі розвиваються, широкого розповсюдження набула практика, коли емігранти, маючи високу освіту, високу кваліфікацію, а то й ту чи ту наукову ступінь, виконують ручну, фізичну, важку, нерідко брудну, неprestижну роботу.

Звичайно людина – це не майно і не засіб виробництва, що подібний до верстата чи вола. До того ж людину не можна звести до категорій “економічний ресурс”, “робоча сила”, “праця”, “людський капітал”. В економічній системі людина – це дехто значно важливіший, вагоміший, ніж будь-який інший чинник чи фактор виробництва предметів та послуг, їх реалізації, використання, споживання. У цьому зв’язку зрозуміло ще одне: рівень доходу працівників ні в якому разі не повинен обмежуватися фізичним прожитковим мінімумом.

Людина, котра стає найманим працівником і тим самим входить в економічну систему як суб’єкт діяльності й одночасно як суб’єкт різних форм економічних взаємин, прагне досягти прийняттого для себе матеріального становища, себто намагається окреслити територію свого впливу, вибудувати свій економічний статус. Покликання економічної науки – з’ясувати основи, підвалини, що визначають статус людини в економічній системі, дослідити якими факторами він визначається, якими засобами і способами досягається, яке має життєве значення. Наперед скажемо, що для того, щоб зробити перший крок у цій сфері пізнання, нам доведеться розплутати клубок дуже складних взаємозалежностей та взаємозв’язків, ґрунтовно і детально “розібратися” із людським чинником у сфері економіки.

В окремії статті неможливо дати повну, науково обґрунтовану відповідь на всі окреслені нами проблеми. До того ж сучасна економічна наука не всесильна. Але перші кроки на загальному – довгому, непростою й утаємниченому – шляху з’ясування суті економічного статусу людини як явища може вдасться здійснити.

Спочатку виділимо людину із загальної структури економічних ресурсів і з’ясуємо, які існують спільні та відмінні риси між людським ресурсом, з одного боку, та природними і капітальними ресурсами, – з іншого. Відомо, що спільними рисами людських та речових економічних ресурсів є: 1) як людський, так і речовий, матеріальний потенціал, що характеризує виробництво товарів і послуг; 2) людські, природні, капітальні ресурси, що відіграють роль джерел, творців відповідних форм доходу, а відтак і валового внутрішнього доходу, національного багатства; 3) витрати, що мають місце у процесі виробництва товарів та послуг і виконують функцію способу реалізації людських і речових факторів виробництва; 4) людські, природні, капітальні економічні ресурси

сфери виробництва товарів і послуг, що підлягають постійному відтворенню, відновленню, причому на якісно вищому рівні.

Якщо для аргументації того, що людські здібності (робоча сила) чи праця є не просто товаром, а “переводяться” у статус капіталу, то, звісно, треба віднайти елементи подібності трьох основних видів економічних ресурсів (капітал, земля, праця), і потім обґрунтувати статус людини у ринковій системі, з’ясувати не подібності, а відмінності людського ресурсу від капіталу та природних економічних ресурсів. У підсумку отримаємо шість основних відмінних ознак людських та речових ресурсів.

Перша. Речові природні та капітальні економічні ресурси існують у вигляді сонячних променів, землі, її родючого ґрунту, корисних копалин, паливно-енергетичних, водних, лісних, рослинних ресурсів, атмосфери, приміщень, верстатів, сировини, матеріалів, різних земних джерел енергії тощо. Людський економічний ресурс – це людини, котра є живою системою, сукупністю потреб, біопсихосоціальною істотою, наділеною властивостями свідомості, даром мови, почуттями, емоціями, волею, здатністю здійснювати процес праці. Варто також наголосити, що людина одночасно діє і як економічний ресурс, і як суб’єкт економічних відносин з усіма іншими суміжними співучасниками економічних процесів.

Друга. Витрати речових економічних ресурсів здійснюються шляхом зношення приміщень, знарядь праці, транспортних засобів та засобів зв’язку, витрат добрив для подолання зниження родючості земель, переробки сировини та матеріалів, згорання палива, використання різних видів енергії, посівних матеріалів тощо. Витрати людського ресурсу – це витрати частки людського життя на процес діяльності у сфері економіки, тобто розходування людської фізичної та духовної енергії. При цьому фахові та кваліфікаційні здібності, які раніше набуті, не витрачаються, а використовуються.

Третя. Капітал, природні ресурси, з одного боку, – це людський ресурс, з іншого – особливе джерело доходу. Капітал приносить, як відомо, процент на наявний капітал; природні ресурси приносять ренту. Людина ж своєю працею створює нову вартість і тим самим формує особливу форму доходу – заробітну плату.

Четверта. Речові економічні ресурси не наділені властивостями, що надавали б їм можливість вступати з будь-ким і в будь-які

економічні взаємини. У них відсутній елемент свідомості. Вони є власністю окремої людини, групи людей чи держави, тому їх власник вступає з приводу них в економічні стосунки з іншими суб'єктами на предмет їх використання, продажу, дарування тощо. Людський економічний ресурс "міститься" в самій людині. Вона – його власник, котрий розпоряджається, себто продає чи використовує свій ресурс. Тим самим людина одночасно діє і як носій економічного ресурсу та суб'єкт праці, і як суб'єкт економічних відносин, вступаючи у співпрацю з власниками капітальних і природних економічних ресурсів з приводу економічних показників праці та заробітної плати.

П'ята. Речові фактори виробництва добуваються, створюються, виробляються, примножуються людиною. Людський економічний ресурс з'являється внаслідок народження дітей, їх зростання, виховання, навчання, професійно-кваліфікаційної підготовки.

Шоста. Найдосконаліші, придбані за "захмарними" цінами види техніки після їх повного зносу відправляються на переплавку. Працівники ж у зв'язку з втратою працездатності набувають статусу пенсіонера.

Отже, очевидною є якісна відмінність речових та людського економічних ресурсів. Вводячи, безумовно, важливі, винятково економічні категорії робочої сили, людського економічного ресурсу, людського капіталу, творці економічної теорії повинні постійно зважати на те, що мовиться одночасно і про економічні форми людського ресурсу, і про людину як найвищу соціальну цінність. Ця обставина має бути врахована особливо у тих випадках, коли аналізуються такі суто економічні процеси, як витрати природних ресурсів, капіталу, праці й цих самих факторів як джерела доходів.

Відомо, що ні держава, ані підприємці не являють собою якихось благодійників стосовно працівника. Тільки людина, завдяки своїм природним та набутих властивостям, самостійно, в межах існуючих і діючих соціальних та економічних інститутів, вибудовує свій соціально-економічний статус. Статус – це певна значущість людини в економічній системі. Вона визначається не лише тим, що особа своєю працею створює частинку суспільної доданої вартості, але й тим, що саме ця конкретна особа, здійснюючи процес праці, одночасно виконує другу важливу виробничу

функцію – залучає у сферу виробництва природні сили, процеси, матеріально-енергетичні ресурси, приводить у дію весь речовий виробничий потенціал і тим самим забезпечує перетворення речових факторів виробництва в заново створені матеріальні блага, постійно вдосконалює техніку, технологію, матеріально-сировинні складові виробництва предметів і послуг. Отож тільки людина задіює знаряддя праці і через процес їх зношення, виконання ними функції здійснення бажаних змін у сировині чи предметах праці переносить частку їх вартості в сукупну додану вартість. Згідно із задумом, професійно-кваліфікаційними здібностями та процесом праці людини так спрямовано змінюються форми і властивості сировини та предметів праці, що задовольняють потреби людей. Якщо найманий працівник приводить у дію знаряддя та предмети праці, раціонально використовує паливо, різні види енергії, то це означає, що він тим самим надає економічно вагому послугу підприємцю, власнику засобів виробництва. Можливо, у зв'язку з цим прийнятним було б поставити та обговорити в наукових колах питання про потребу формування доходу найманого працівника з двох частин: а) оплати витрат праці та б) плати за надану підприємцю чи іншому власнику засобів виробництва послуги у формі забезпечення їх економічного застосування і використання. У цьому контексті найбільш загальними явищами і процесами, які визначають статус людини є:

А. Саме людина, а не природа чи хтось (щось) інший(е), є творець економіки, її інфраструктури, техніки, технології, сировинної, паливно-енергетичних складових, інформаційної, організаційно-управлінської структур. Економіка – це форма адаптації людини до властивостей та сил природи. Явища, предмети, сили природи людина використовує і для створення та розвитку самої економіки, і для виробництва уже з допомогою економічного доквілля потрібних товарів і послуг.

Б. Людина, завдяки наявності в ній природних (генетичних) і набутих фізичних та духовних, професійно-кваліфікаційних властивостей, є єдиним джерелом процесу праці, а отже, і рушійною силою створення та розвитку економіки, виробником матеріальних благ, товарів та послуг. Саме людина, через здійснюваний нею процес праці, переорієнтовує чи перевтілює родючість земель, відповідні властивості рослин, домашніх тварин; рибні

запаси річок, озер, морів, океанів; корисні копалини, паливно-енергетичні ресурси; виробничі приміщення, техніко-технологічні засоби; сировину, матеріали, інструменти тощо у споживчі вартості (корисності) як матеріальні складові ВВП, національного багатства. В заново створених споживчих вартостях (корисностях) людською працею, використаними та витраченими на їх виробництво речовими факторами вже створено субстанцію вартості (цінності). До того ж споживчі вартості-корисності виготовляють такі види, у такій кількості і такої якості, що всі ці параметри знаходять відповідність із попитом як економічною формою потреби. Ринкова система обміну через основні елементи ринкового механізму (ціну, попит, пропозицію, конкуренцію) поєднує вироблені споживчі вартості (корисності), послуги та платежеспроможні в них потреби.

Звісно, що всі ці продуктивні процеси людина здійснює в економічній системі, реалізуючи відповідні свої здібності (знання, вміння, риси характеру) та властивості, витрачаючи в економічній сфері значну частину свого життя, фізичну енергію, перебуваючи у стані глибоких переживань, позитивних і негативних почуттів та емоцій.

Далі спробуємо з'ясувати, які саме, у якому віці та в яких сферах знаходяться чинники, що формують і визначають статус людини в економічній системі. Щонайперше підкреслимо, що існує природного (біологічного) характеру причина, згідно з якою об'єктивно виділяються *три основні періоди життя людини*: 1) від дня народження і до дня входження у сферу економіки як найманого працівника; 2) працездатного віку і, відповідно, трудової діяльності і 3) пенсійний вік. У кожному з цих періодів людина, безумовно, набуває особливого статусу. Так, перший період треба визначити як етап соціального старту, протягом якого закладаються фундаментальні основи життя і розвитку кожної людини, тому він є найвідповідальнішим. Саме упродовж цього періоду формуються ті духовні і фізичні властивості особи, від суті, змісту і характеру яких практично залежить її доля, можливості розвитку, професійно-кваліфікаційна кар'єра, наступна якість життя. У цей час: а) формуються всі складові духовності людини, її свідомість, світогляд, моральні принципи, цільові настановлення, загальна спрямованість життя, вольові риси, прагнення

отримати вигоду від своєї діяльності, ставлення до праці, інших людей, властивості сумлінності і відповідальності; б) набуваються загальні та професійно-кваліфікаційні знання, відповідні чи не відповідні існуючим вимогам робочих місць; в) формується рівень фізичного розвитку, що визначає здатність виконувати роботу тієї чи іншої складності, набувається професійно кваліфікаційне вміння; г) формуються риси, відповідно до яких людина стає здатною чи не здатною до творчості.

Отож, стартовий період життя і творчості людини характеризується важливими особливостями, які, безумовно, треба враховувати соціальним інститутам, причетним до формування економічного людського ресурсу країни. Мовиться про такі особливості:

1) у період від народження до працездатного віку молода людина стає суб'єктом діяльності, має статус утриманця, що з економічного погляду означає наступне: кошти для її життя і розвитку надаються батьком, матір'ю, державою;

2) людина знаходиться на такій стадії свого життя, коли основними формувачами її свідомості є члени сім'ї, родичі, друзі, суб'єкти дитячих закладів, шкіл, коледжів, вищих навчальних закладів, влади, а відтак підручники, книги, телевізійні і радіопередачі, преса та інші джерела інформації; генетичні здібності поступово нарощуються набутими, отриманими від процесів праці, навчання, спілкування з природою та іншими індивідуальними та груповими суб'єктами;

3) природним є розрив між важливістю і складністю завдань, котрі кожній людині у цей період життя треба виконати, щоб підготувати себе до впевненого входження в усі сфери взаємодії з економікою і, з одного боку, суспільними умовами, заходами, силами, що забезпечують сприйняття, усвідомлення важливості цих завдань, активізують зусилля щодо їх здійснення та, з іншого – існуючими біологічними, фізичними та фізіологічними властивостями людини на дитячому, підлітковому та юнацькому вікових проміжках життя.

Об'єктивними, головно біогенетичними, причинами зумовлена наявність великого онтогенетичного інтервалу між здатністю людини в дитячому віці приймати доленосні рішення про те, "ким їй бути", і спроможністю мобілізувати зусилля на важку довготривалу діяльність задля придбання усіх здібностей та властивостей, потрібних для ефективної взаємодії зі сферою економіки. 95% усієї

достовірної інформації про людину науковці отримали в останні 10–15 років. Доведено, що в ранньому дитячому віці відбувається інтенсивний процес швидкого розмноження мозкових клітинок, зростання мозку та голови. Він значно випереджає процеси формування усіх інших органів людського тіла і душі. Диспропорція зазначених процесів закономірно призводить до того, що у п'ятирічному віці “маса тіла і духу” людини знаходяться лише на початковій стадії свого становлення, тоді як маса її головного мозку досягає 95% його маси дорослого.

Керуючись “фактором 95%”, науковці дійшли висновку, що можна раніше, ніж у минулому, розпочинати навчання дітей у школі і в такий спосіб інтенсифікувати їх розвиток, зокрема, шляхом наповнення шкільних підручників матеріалами високого рівня складності та застосування університетських методів викладання.²

Здавалося б, що “фактор 95%” дає підстави сподіватися, що дитина уже в п'ятирічному віці здатна усвідомити майбутні вимоги до неї економічної системи і повсякденно керуватися ними у життєдіяльності. Але з'ясувалося, що, по-перше, у період підліткового “мозкового стрибка” відбувається глибока перебудова окремих мозкових структур і, по-друге, у ранньому дитячому віці мозок є частково дисфункціональним. Тому проблема знаходиться не лише у “факторі 95%”. Наступник у 5, 10, 15 років – це істотно інші людські особини.

Зрозуміло, дитині дуже важко усвідомити ступінь своєї відповідальності перед своїм майбутнім, осмислити, що саме у цьому віці вона має докласти значні зусилля, щоб сформувати духовні та фізичні здібності, які їй стануть у нагоді лише через багато років. Не дуже бентежить її і те, що через кілька років вона втратить статус утриманця і набуде статусу людини, котра повинна забезпечити засобами існування, життя і розвитку не тільки себе, а й членів сім'ї. Адже на цьому етапі життя вона здебільшого більш-менш забезпечена житлом, харчами, одягом, взуттям, має змогу жити у сім'ї, перебувати в дитячих закладах, навчатися в різного рівня навчальних установах тощо.

Статус утриманця, тобто становища юної особистості, коли відбувається не лише процес

надбання нею фізичних і духовних здібностей до праці, але й розгортається формування її як єдності біологічного і соціального, духовного і фізичного, властивостей та здібностей, потрібних для продуктивного життя і розвитку в суспільстві взагалі і в економічній сфері зокрема, визначає ті завдання, заходи та міру відповідальності, котрі покликані виконувати суспільство, відповідні його інститути щодо кожної дитини, підлітка, дівчини чи юнака.

Дуже складною, різноманітною, “багатоступеневою” є система факторів та чинників, які визначають статус людини у працездатному віці. Тому, зважаючи на економічне докільля, доречно ці фактори і чинники розмежувати залежно від їх природи, суті, характеру впливу на становище працівника на дві групи.

Перша – це зовнішні щодо працівника фактори і чинники, що, зі свого боку, розподіляються на: а) ті, що знаходяться у сфері природи, таких її складових як родючі землі, пасовиська, ліси, надра землі, водні ресурси тощо, а також у сфері робочих місць, тобто знарядь та предметів праці, технології виробництва; б) ті, що розміщені у системі економічних відносин між людьми з приводу праці та її результатів; тут на поверхні, у реальній економічній дійсності останні мають економічні механізми, форми та інститути свого прояву (наприклад, відносини між працедавцем і працеємцем реалізуються через механізм заробітної плати, погодинну і відрядну її форми).

Економічна система, своєю чергою, не являє собою однорідне явище. Вона упредметнена не лише різними робочими місцями, підприємствами, заводами, галузями виробництва товарів та послуг, а й різними сферами економічних відносин, зокрема, відносин виробництва, розподілу, обміну, споживання. Підкреслимо, що у різних сферах економіки, по-перше, залучається певна, призначена саме для даної економічної складової, сукупність властивостей та здібностей людини і, по-друге, статус людини визначається специфічними для даної сфери соціально-економічними умовами. У зв'язку з цим доцільно виділити ті сфери економічної системи, у яких людина взаємодіє з економікою і в кожній з яких набуває відповідного економічного статусу. Такими основними сферами або сегментами соціально-

² Див. Коран К. Ще одна загроза “хотабизації” // Дзеркало тижня. – 2002. – Квітень.

економічної системи є:

а) сфера формування у людини фізичних і духовних здібностей до праці, набуття нею потрібних знань і вміння, фаху та кваліфікації;

б) сфера пошуку робочого місця й працевлаштування;

в) соціокультурний простір або окультурене довкілля праці;

г) економічні процеси, форми та механізми організації суспільної праці, визначення й отримання доходу у вигляді заробітної плати як ціни праці;

д) сфера придбання потрібних матеріальних та духовних благ, оплати послуг;

є) сфера споживання та використання матеріальних і духовних благ;

е) відносини людини з відповідними суб'єктами діяльності стосовно акцій, облігацій, депозитних внесків, отриманих кредитів, податків тощо.

Друга група – це внутрішні фактори, котрі “розміщені” у самій людині, притаманні їй від природи і водночас набуті під час соціалізації. До них відносяться перш за все потреби та здатність кожної людини до праці. У цьому змістовному контексті вище перераховані: “місця” розміщення складових, що визначають статус людини в економічній системі; чинники економічного довкілля, що формують цей статус; сфери економічного життя, в межах яких людина в той чи інший період взаємодіє з економікою і кожна з яких формує специфіку статусу людини саме на цій ділянці. Все це – неосяжний простір наукових досліджень соціально-економічного спрямування.

Тепер з'ясуємо, які саме внутрішні чинники, котрі переломлюються через економічні форми та механізми, визначають статус людини в економічній системі у працездатному віці.

Основними факторами, що перебувають у психодуховному світі людини, і тим чи іншим чином реалізуються у сфері економіки та діють на її боці у ролі елементів, котрі формують і визначають її статус в економічній системі, є, щонайперше, її **потреби**.

1. Потреби виникають разом з народженням немовляти і супроводжують усе людське життя. Природною формою існування і розвитку організму особи, самого її життя є обмін речовин. Відповідно потреби в їжі, питті, одязі, житлі тощо – природні, біолого-фізіологічні, первинні. Духовні потреби, навпаки, пов'язані з культурними і гуманними цінностями, системами спілкування з іншими людьми, з

набуттям освіти, із знаннями, нормами й уміннями, з мистецтвом і творчістю загалом. Соціальні потреби центруються навколо професії, кваліфікації людини, проблем її праці. Потреби – це сукупність тих властивостей людини, що, по-перше, змусили її створити економіку, постійно її розвивати й удосконалювати, по-друге, визначають її залежність від природи, суспільства та економічної системи як окремого його сегмента. Людина, будучи за самою своєю природою “рабом” своїх потреб, неодмінно стає залежною істотою від природи, суспільства, економіки. Потребами тіла і духу кожен тотально, багатьма невидимими ланцюжками немов прив'язаний до природи, суспільства та економіки як основних сфер свого життя і розвитку. Будь-яка потреба – це явний нестаток чи болісна відсутність чогось значущого для підтримки життєдіяльності людини, існування і розвитку сім'ї, колективу, держави, світової спільноти. Потреби тиснуть на людину, “вимагаючи”, щоб вона їх постійно чи час від часу задовольняла. Окремі з них є такими за самою своєю природою: їх задоволення не можна відмінити чи відкласти. Так, своєчасно не втамована спрага становить загрозу для життя. Інший приклад – недоїдання, переохолодження у зв'язку з відсутністю їжі, одягу, взуття, житла тощо. У будь-якому разі людина потрапляє у становище абсолютної залежності від вищеназваних сфер її життя та розвитку. І саме економіка стає основним джерелом тих чинників, котрі надають змогу задовольнити не лише матеріальні, а й духовні потреби людини.

2. Другим фундаментальним чинником, який також визначає статус людини в економічній системі, є її **праця**, котра здебільшого реалізується на робочому місці. Останнє являє собою визначену поділом праці окрему ланку виробництва предметів та послуг, що оснащена технологічно потрібними обладнанням, верстатами, заготовками, сировиною, інструментами, тобто матеріально-технічними засобами здійснення працівником виробничого завдання. Водночас це – територіальний простір поєднання засобів виробництва та окремого працівника, що характеризує види і функції знарядь праці, конкретне призначення предметів праці, її зміст, послідовність виконуваних процедур та операцій.

Праця – це динаміка взаємодії між людиною та природою, процес, коли людина за допомогою знарядь праці, спираючись на закони і

сили природи, таким чином видозмінює зовнішні і внутрішні властивості предметів, що вони стають життєвими благами, виробами, здатними задовольняти потреби громадян. Працею людина здатна одночасно здійснювати різні процеси: а) реалізувати власні фізичні та духовні здібності до праці, сили і виробничі можливості знарядь праці, різних видів енергії, вогню; б) здійснювати потрібні технологічні процеси, хімічні реакції задля виробництва речових складових суспільного багатства та послуг; в) формувати у предметах праці властивості, завдяки яким останні стають споживчими вартостями (корисностями) і вартістю (цінністю); г) раціонально чи недбало застосовувати засоби виробництва; д) створювати за одиницю часу більше чи менше предметів високої чи низької якості. Праця – це також діяльність із виробництва і надання людям різних послуг. Період життя, протягом якого зріла особа здійснює процес праці у сфері економіки, є найважливішим, найефективнішим і найнеобхіднішим як для кожної працездатної людини, так і для суспільства в цілому.

У сфері праці об'єктивно формуються і виявляються різні за походженням, суттю та змістом взаємозв'язки і взаємозалежності, основними з яких є такі: 1) між складовими робочого місця (верстати, обладнання, сировина, заготовки, інструменти, стелажі, контрольні-вимірювальні прилади, пристосування для зберігання та переміщення заготовок і готових виробів, різні види енергії тощо), з одного боку, та працею як процесом, її змістом – з іншого; 2) між вимогами робочого місця до працівника, змістом праці та професійно-кваліфікаційними здібностями самого працівника; 3) між якісними властивостями робочої сили та ефективністю використання матеріально-технічних складових робочого місця, якістю виробничого процесу та вироблених предметів чи послуг. Всі ці форми залежностей відносяться не до економічних, а до природно-технологічних. Іншими словами, це залежності між функціями, змістом і видами потрібних знань, уміннями-рухами, які потрібно здійснювати та здатністю працівника якісно виконувати роботу, виробниче завдання. Наявність відповідності між бажаними професійно-кваліфікаційними властивостями працівника і функціональними вимогами робочого місця є головною технологічною передумовою процесу праці та виробництва

речей і послуг. Відсутність такої відповідності або негативно позначиться на кількісних та якісних показниках виробництва, або робить цей процес зовсім неможливим.

Взаємопов'язаними, але різними за своєю суттю, змістом, формовиявами, явищами економічного життя є *робоча сила* (людський капітал) і *праця*. Робоча сила – це потенційна здатність до праці, тоді як праця – процес витрачання робочої сили, її використання, результатом чого і є життєві блага. Відтак робоча сила – передумова процесу праці, а праця – ситуативна реалізація основної функції робочої сили. При цьому формування робочої сили відбувається головним чином у період активного суспільного життя, коли людина є ще непрацездатною, тоді як у процес праці кожний задіюється тільки у працездатному віці. Очевидно, що праця як процес може здійснюватися лише у тому разі, коли людина попередньо оволоділа знанням, нормами, вмінням, навичками, досвідом, усвідомила потребу в праці, набула сумлінності та досягла ефективності діяльності.

Об'єктивно формується й існує залежність між працею людини та її статусом в економічній системі. Більше того, праця у сферах виробництва речового багатства та послуг стає основним критерієм, фундаментом, визначальним фактором статусу найманого працівника. Непростими, глибинними є процеси формування залежності між працею і статусом людини в економіці.

Основна причина диференціації статусу працівників економічного довкілля – відмінності у праці, котра є неоднорідним явищем, має складну структуру. До основних структурних складових праці належить її вид і складність, співвідношення творчих та механічних функцій, важкість, кількість, умови праці. Кожна із цих складових пред'являє до працівника відповідні вимоги: вид праці вимагає від людини набуття професійних знань і вмінь, складність праці – рівня кваліфікації, потреба у творчості – схильності до творення, важкість праці – наявності у працівника природної та набутої фізичної сили, кількість праці – сумлінного використання робочого часу і визначеної інтенсивності праці протягом робочого дня, умови праці – відповідного стану здоров'я. Зрозуміло, що формує статус людини не лише праця як загальне явище, а й кожна її складова, ті чи інші комбінації усіх вищезазначених складових.

Вид праці – один із якісних її властивостей. Робоче місце обладнане особливими знаряддями праці, наприклад, фрезерувальним чи токарним верстатом, специфічними можуть бути предмети праці. Своєрідними є функції та операції, форми руху рук, ніг, пальців тощо. Загалом вид праці визначає ґрунтовність оволодіння працівником професії. Сам собою він не є тим елементом, відмінності в якому позначаються на диференціації у заробітній платі. Працівник не отримує більшу чи меншу заробітну плату залежно від того, що він обрав професію фрезерувальника чи токаря, викладача економічної теорії, фінансів чи психології. Але вид праці найбільшою мірою кореспондує з такими важливими генетичними властивостями людини, як схильність до певного фаху діяльності. І людина, котра обрала той чи інший вид діяння, набуває статусу працівника відповідної професії.

Складність праці – одна із вкрай важливих якісних властивостей праці. Якщо вид праці визначає те, яким чином і в якій послідовності здійснюється трудовий процес, то її складність – наскільки просто чи складно оволодіти тим чи іншим виробничим циклом. Наприклад, у токарній діяльності, щоб пройти шлях від першого до шостого розряду складності, потрібний період у десять-п'ятнадцять років. Складність праці на боці працівника знаходить відображення у рівні його кваліфікації.

Творчість – це внутрішньо притаманні праці як процесу властивості, результатом вияву яких є вдосконалення самого процесу праці, застосування більш раціональних його прийомів, удосконалення техніки і технології, пошуки шляхів ефективнішого використання устаткування, знарядь праці, економічних витрат матеріалів, сировини, палива, різних видів енергії, робочої сили, підвищення якості продукції. Важлива особливість творчості полягає в тому, що працівник наперед не знає, скільки часу, праці, сил, енергії потрібно для того, щоб був успішний пошук. А це означає, що творчість завжди пов'язана із ризиком, що тут відсутня гарантія позитивного результату, а сам процес творення завжди супроводжується досягненнями і розчаруваннями. У людини, яка здійснює творчу діяльність, індивідуальні здібності, почуття і воля перебувають у максимально напруженому стані, котрий чергується сумнівами і радощами.

Кількість праці визначається тривалістю робочого дня, що помножена на її інтенсив-

ність. При цьому в структурі складових риси праці, які формують статус людини в економічній системі, значну роль відіграють також об'єктивно існуючі типи складної праці. Зокрема, тип складності характеризується співвідношенням у ній значущих для виконання роботи вмінь, норм і знань. Саме ці три структурних елементи змісту праці визначають, які саме і якого рівня вміння, норми і знання повинен мати працівник, щоб належним чином виконувати попередньо визначений цикл праці. Вміння – це здатність працівника якісно виконувати ті чи інші трудові функції й операції. Їх реалізація в трудовому процесі здійснюється шляхом певних фізичних рухів людського тіла та його органів – рук, пальців, ніг, тулубу, голови, м'язів, легенів тощо. Вміння, автоматизуючись, переходять у навички і передбачають дотримання норм як соціальних правил поведінки і стандартів діяльності. Знання походять від мозку, духу, свідомості. Вони є наслідком пізнання знарядь та предметів праці, технології її здійснення, якісних характеристик продукту, що виробляється за певними нормами та еталонами.

Співвідношення у змісті праці процесів, які вимагають від працівника знань, норм і вміння, є досить різноманітним. Тому, залежно від того, яку роль у здійсненні процесу праці відіграють фізичні навички, вміння, з одного боку, і норми та знання – з іншого, всі види праці доречно поєднати у групи, кожна з яких являє собою відповідний *тип складності праці*.

Перший тип складності – праця, оволодіння якою вимагає від робітника головним чином фізичних навичок і певних зрозумілих норм. Знання тут відіграють незначну роль. Так, скажімо, ручна фізична праця теж може бути як простою, так і дуже складною. Специфіка її полягає в тому, що тут людина прикладає свої зусилля і зосереджує увагу в площині придбання навичок руху рук, ніг, пальців, тіла загалом. Оволодіння високого рівня складності ручної праці вимагає багато часу і зусиль для набуття умінь, навичок, майстерності. Більшість видів ручної праці відносяться до простих, проте окремі з них є надскладними.

Другий тип складності – праця, у якій фізичні вміння і навички поєднуються у більш-менш пропорційному співвідношенні із знаннями. Цей тип складності характерний головним чином для механізованої праці. Тут працівник повинен знати будову машини,

механіку, фізику, електротехніку, геометрію, різні системи контрольно-вимірювальних пристроїв. Але у цій сфері важлива роль належить також умінням і навичкам застосовувати машини і механізми, забезпечувати належний режим їх роботи.

Третій тип складності – праця, головна роль у якій належить знанням. Це праця з наладки, монтажу різних видів устаткування, механізмів, приладів, контролю за роботою різних приладів, автоматичних ліній, складних процесів ремонту. Тут велика частка ручної праці, однак знання або переважають, або є значущими на певних етапах роботи.

Четвертий тип складності – творчість, котра здійснюється раціоналізаторами, винахідниками, науковцями, викладачами, художниками, письменниками та іншими фахівцями.

Складність праці характеризується не лише співвідношенням процесів, які формують потребу в уміннях, нормах і знаннях, а й рівнем складності виконуваних трудових функцій. Залежно від цього праця й розподіляється на просту і складну. В найзагальнішому вигляді складну працю можна визначити як неодноразово помножену просту. Працівники, котрі оволоділи працею певного рівня складності, розмежовуються на групи за розрядами. Це процес, який відбувається згідно із принципами та вимогами особливого, об'єктивно діючого, кваліфікаційного суспільного поділу праці. Причому розряди можуть мати той чи інший діапазон, наприклад, 1–6-й чи 1–10-й розряди.

Окремий рівень складності праці формується знаряддями праці та складністю продукту, що виробляється. Токарний і фрезерний верстати, ковальський прес, молот та інші знаряддя праці забезпечують можливість виконувати роботу, яка кваліфікується 1–6 розрядами; пневматичні молотки і зубила для обрубки – 1–3 розрядами; електро- й автовізки, брикетні преси, гайконарізні автомати – 1–2 розрядами; колун, ручна пилка – не вище першого розряду. Різні знаряддя вимагають також праці неоднакової складності для свого ремонту, наладки і підналадки. Роботою 3-го розряду є наладка свердлових верстатів, різально-нарізних та інших знарядь. Наладка верстатів нового типу для обробки особливо складних деталей є вже роботою 6 розряду.

За допомогою одних і тих же знарядь, залежності від складності продукту, виконується проста і складна праця. Токар на токарному

верстаті може виготовляти болти, гвинти, гайки і водночас колінчаті вали з трьома і більше колонами. В першому випадку виконується робота 1 розряду, в другому – 6.

На кожному етапі розвитку економіки формується, відповідно до рівня розвитку техніки і технології, сукупна народногосподарська структура праці, знову ж залежно від рівня її складності. Свого часу статистика показувала, що для безперервного функціонування промислового виробництва України потрібно було витратити: 10,5% людиноднів працівників 1 розряду кваліфікації, 17,5% – 2, 23% – 3, 19,1% – 4, 14,7% – 5, 10,4% – 6, 3,4% – 7, 1,1% – 8, 0,2% – 9 і 0,1% – 10 розряду. Об'єктивно існувала відповідна диференціація в рівнях заробітної плати. Звичайно, в цю шкалу відмінностей у заробітній платі систематично вносили поправки, зважаючи на кількість витраченої праці, її важкість і зовнішні умови праці.

Відповідно до наявності відмінностей у складності праці, до впливу чинного кваліфікаційного поділу праці за критерієм складності, формуються прошки працівників за рівнями кваліфікації. Тим самим визначається і їхній статус в економічній системі. І якщо потреби вказують на важливість взаємодії людини й економіки, то здатність до праці і сам процес праці – це ті фактори на боці людини, котрі підтверджують, що людина свого часу набула професію та кваліфікацію і здатна, здійснюючи процес праці й долучаючись до певного виробництва, створювати й одночасно привласнювати свою частку суспільного багатства. І далі, якщо потреби людини є тією в ній константою (тобто сформованою внутрішньогенетичним і набутих з допомогою соціального досвіду, що зумовлює абсолютну матеріальну і духовну її залежність від природи, економіки, суспільства), то здатність до праці і сам процес праці та його результат, як вияв знову ж таки природних і набутих властивостей, є дієвою, достатньою, ефективною і впевненою відповіддю людини на цю залежність, способом і формою її подолання. Саме реальна взаємодія людини з природою, головню через створену нею економічну систему, надає людині умовної незалежності.

Потреби людини, з одного боку, здібності до праці і сам процес праці – з іншого, є тими основними властивостями і діями людини, яким належить провідна роль у формуванні статусу людини в економічній системі. Через процес праці і, відповідно, процес виробництва

товарів та послуг, створення своєї частки багатства, особа притупляє свою залежність від природи та економіки, досягаючи в такий спосіб незалежності. Вочевидь залежність і досягнення незалежності постійно трансформуються, відтворюються, переходять одна в одну.

Природно-технологічного характеру залежності між засобами виробництва, сформованими на їх основі робочими місцями, вищезазначеними відмінностями у змісті праці, особливостями у фізичних та духовних здібностях працівників, підтверджують, що: 1) основу структури працівників за рівнем їхньої освіти, кваліфікації, професійних знань, норм і вмінь (людського капіталу) треба шукати не в самих людях, їхній поведінці, а у структурі вимог до якісної праці робочих місць; 2) позитивні зрушення у професійно-кваліфікаційному рівні сукупної робочої сили можуть бути забезпечені за умови відповідних змін у структурі робочих місць на основі науково-технічного й технологічного розвитку (прогресу).

Створення і розвиток економіки людиною, постійне її опертя на складові чи важелі економіки відбувалося таким чином, що паралельно здійснювалися соціальні процеси поділу суспільства на верстви працездатців і працевдавців, керівників і виконавців, продавців і покупців, кредиторів і боржників, працівників певних професій та відповідних рівнів кваліфікації, сімей з тим чи іншим рівнем прибутку. Причому одним із зовнішніх чинників стосовно людини є заробітна плата. Робочі місця, а відтак зміст праці, одночасно ранжирують працівників згідно з відмінностями у видах та складності праці і визначають основи диференціації заробітної плати. Остання постає як економічна форма праці. Їй належить головна роль у формуванні соціального взагалі та економічного зокрема статусу людини. У розгортанні цього процесу “беруть участь” як чинники суті заробітної плати, так і фактори її рівня. Так, залежно від того, якого рівня вміння, норми і знання має працівник, він посідає те чи інше місце у розподіленій за певними рангами сфері праці. Отож об’єктивно відбувається процес ранжування праці на відокремлені її складові згідно з критеріями її значущості, складності виконання, а у підсумку – ступеня її важливості (хоча, звичайно, кожна ділянка сукупної праці є вагомою), у тому числі й задля відповідної диференціації заробітної плати.

Світова економічна думка багата на розмаїття визначень суті заробітної плати. Зокрема, В. Петті висловив ідею, що заробітна плата є ціною праці. К. Маркс вважав, що заробітна плата – це грошовий вираз вартості і ціни робочої сили. Видатний український економіст М.І. Туган-Барановський розробив теорію соціально зорієнтованої заробітної плати, згідно з якою її обсяг визначається певною, створеною працівником, частиною обсягу загального суспільного продукту; і якщо заробітна плата й має обмеження, то не з боку вартості робочої сили, а залежно від внеску осіб найманої праці в цілісний суспільний продукт. За теорією “трьох факторів виробництва” Ж.Б. Сея заробітна плата – це функція праці, тобто одного із факторів виробництва; вона становить прибуток за втілену працю і є грошовим виразом частини вартості продукту. Л. Вальрас та А. Маршалл переконані, що суть заробітної плати не в тому, що вона є економічною формою витрат праці чи вартості робочої сили, а в тому, що утверджується як економічна форма корисності послуг праці, як мірило корисності праці.

Отже, суть заробітної плати можна визначити такою формулою: заробітна плата – це форма доходу на фактор праці, обсяг якого формується у процесі розподілу валового внутрішнього продукту. Вона діє як економічна форма трансформації відмінностей у праці у системі диференціації самої зарплати, доходів працівників. Щоб на практиці здійснювати цей процес трансформації застосовуються різні форми і системи заробітної плати, механізми її нормування, тарифікації, компенсації шкідливих для здоров’я умов праці тощо.

Алгоритм формування відмінностей у праці, професійно-кваліфікаційній структурі працівників, їх трансформації у систему диференційованої заробітної плати завершується на соціальному рівні виникненням прошарків різного економічного статусу. Учасники суспільної праці розмежовуються на працівників з низьким, середнім та високим рівнем доходу (достатку). А цим фактором визначаються і можливості споживання, оплати послуг, забезпечення того чи іншого рівня якості життя кожного учасника суспільної праці та членів його сім’ї.

Більш рельєфно залежність між заробітною платою і статусом людини в економічній системі проглядається тоді, коли досліджуються

питання рівня заробітної плати. Останній має чи не найважливіше значення у всій системі економічних явищ. По-перше, високий рівень заробітної плати визначає статус людини з високим рівнем добробуту, якості життя. Для неї є доступними практично всі матеріальні та духовні блага, такі послуги як охорона здоров'я, освіта для дітей, пристойні форми відпочинку. По-друге, високий рівень цієї плати зумовлює відповідну силу впливу на трудову діяльність працівника, формує дієвий спонукальний мотив до якісного та ефективного застосування засобів виробництва, продуктивного використання робочого часу, раціоналізації та винахідництва. Тоді людина сповнена почуттям впевненості, задоволена своїм економічним становищем. Низький рівень заробітної плати задає прямо протилежні переживання, соціальний і психодуховний стани.

У формуванні статусу людини в економічній системі важлива роль належить системі зайнятості. На жаль, суспільні форми праці не є досконалими, тобто такими, коли б усі люди завжди мали роботу відповідно зі своїми здібностями, були б більш-менш матеріально забезпеченими. Нерідко виникають певні, саме в соціально-економічній сфері, умови, за яких значна частина людей, котрі володіють людським капіталом (так зване економічно активне населення), не має можливості його застосувати, залишається не долученою до загальногосподарського процесу на тому чи іншому конкретному робочому місці. У цій ситуації економічно активне населення поділяється на два великих прошарки – зайнятих та безробітних. Кожна людина першої групи отримує статус працівника, другої – безробітного.

Безробіття у широких масштабах спричиняє соціальну і політичну нестабільність. Статус безробітного формує таке економічне докільля людини, коли вона втрачає основне джерело доходів, стає нездатною забезпечити на звичному рівні матеріальне становище сім'ї, не може розраховуватися з боргами, втрачає матеріальні можливості навчати своїх дітей, здійснювати лікувальні заходи, організувати достойні форми відпочинку. Статус без-

робітного має не лише від'ємний матеріальний вимір, а й глибокі негативні духовні наслідки. У людини формуються і стають досить загрозливими почуття зневіри, відчаю, озлоблення. У будь-якому разі звільнення з роботи і надання людині статусу безробітного – це одна із найвразливіших форм посягання на людську гідність. Суспільство, влада, світова економіка думка практично змирилися з існуванням безробіття, а для представників бізнесу його наявність є навіть економічно вигідною. Хоча треба визнати, що економічний інтелект протягом усієї історії існування безробіття приділяє значну увагу дослідженню цієї проблеми. Але в основному вивчаються питання соціально-економічних причин, форм, рівня, економічних та соціальних наслідків безробіття. Навіть не ставиться питання про те, що цивілізований світ і безробіття – це речі несумісні. Зазвичай існують форми безробіття, без яких не обійтися (наприклад, такі види природного безробіття як фрикційне та структурне). Об'єктивним є також процес ліквідації частини робочих місць у зв'язку із механізацією й автоматизацією виробництва, впровадження "безлюдних" технологій. Але існує й таке безробіття, причина якого полягає в суспільній байдужості до долі людини. Не має виправдання наявність неповної зайнятості, яка постає з надлишкового безробіття у формах циклічного, технологічного, сезонного та прихованого безробіття.

Насамкінець зазначимо для нас очевидне: тема статусу людини в економічній системі, безумовно, є важливою науковою проблемою, дослідження якої буде сприяти пошуку та впровадженню заходів покращення матеріального становища працівників. Але поряд з цим доречно вивчати вплив на статус людини й інших сфер суспільного життя. Адже статус людини в суспільстві – це комплексна проблема. Вона повинна обґрунтовуватися вченими різних наук. Висновки та результати цих досліджень треба якнайшвидше впроваджувати у життя. Цього наполегливо вимагає людина третього тисячоліття.

Надійшла до редакції 25.10.2006.